

КАНЦЭПЦЫ СІНТАКСІЧНЫХ ТЫПАЛОГІЙ У СУЧАСНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ

Н. У. Чайка

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Беларусь, filfak@bspu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу сучасных канцэпцый сінтаксічных тыпалогій. Выяўлены і сістэматызаваны прынцыпы тыпалагічнага ўпарадкавання сінтаксічных з’яў – сістэмнасці, тыпалагічнай значнасці прыкмет, іерархіі аб’ектаў, сінтагматычнага функцыянальнага ўзгаднення. Выдзелены наступныя сінтаксічныя тыпалогіі – парадку слоў, кантэнсіўная, лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах, граматыка-структурная. Таксама прадстаўлена класіфікацыя, якія ажыццяўляюцца на аснове проціпастаўлення катэгорыі – статальнасці і дынамічнасці, на аснове сінтаксічных сувязей і адносін.

Ключавыя словы: эліпсіс; параметры тыпалогіі; інварыянтныя мадэлі; структурныя і семантычныя мадэлі; тып прэдыката; парадыгма структурна-сінтаксічных мадыфікацый; канструкцыі з імпліцытнай семантыкай; сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, парцэляцыя.

У сучасным мовазнаўстве тэрмін **тыпалогія** ўжываецца з некалькімі значэннямі. Большасць даследчыкаў (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская, А. У. Цымерлінг і інш.) лічыць правамерным карыстацца ім выключна пры вызначэнні спецыфікі мовы ў параўнанні з іншымі. На іх погляд, тыпалогія – гэта «параўнальнае вывучэнне структурных і функцыянальных уласцівасцей моў незалежна ад характару генетычных адносін паміж імі» [7, с. 512]. У адпаведнасці з аб’ектам даследавання тыпалогія можа быць функцыянальнай, структурнай, фармальнай, кантэнсіўнай.

Н. Б. Мячкоўская вызначае тыпалогію як метада даследавання разнастайных і ўнутрана складаных аб’ектаў шляхам выяўлення іх агульных або падобных рыс і аб’яднання аб’ектаў з улікам меры блізкасці ў некаторыя класы, групы, падгрупы. У адпаведнасці з метадалагічнымі прынцыпамі даследчык прапануе наступныя віды тыпалогіі (сістэматызацыі) моў: генеалагічную, арэальную, а таксама сістэматызацыю па пэўных параметрах, не звязаных з генеалогіяй. Пры гэтым тыпалогія можа будавацца не толькі на аснове параўнання моўных сістэм (генеалагічная, арэальная і інш.), а і на выяўленні замкнутых моўных падсістэм – фанетычных, лексічных, граматычных (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў,

А. У. Цымерлінг), што падразумявае «размяшчэнне моўных з’яў па класах у адпаведнасці з пэўнымі прыкметамі» [4, с. 30]. За час існавання навукі даследчыкі выпрацавалі багатую тэарэтычную базу, асноўныя метадалагічныя прынцыпы якой можна прадставіць наступным чынам:

- прынцып сістэмнасці тыпалагічнага падабенства (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская);

- прынцып тыпалагічнай значнасці прыкмет (параметраў). Толькі «моцныя» прыкметы могуць брацца за аснову тыпалогіі (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў і інш.);

- прынцып іерархіі аб’ектаў (ад універсальных да ўнікальных уласцівасцей), які павінен улічвацца пры сістэматызацыі аб’ектаў – аб’яднанні іх у кантынуум (А. У. Цымерлінг);

- прынцып абумоўленасці тыпалагічна значных прыкмет ступенню распаўсюджанасці (Н. Б. Мячкоўская);

- прынцып сінтагматыка-парадыгматычнага функцыянальнага ўзгаднення (А. Я. Кібрык).

Нягледзячы на тое, што названыя прынцыпы браліся за аснову пры параўнальным даследаванні некалькіх моў, яны прыдатныя і для тыпалагічнага даследавання замкнёных сістэм унутры адной мовы.

Апошнім часам назіраецца выразная тэндэнцыя да выкарыстання тэрміна **тыпалогія** пры вызначэнні «тыпу ў мове», аднак пры гэтым метадалагічныя прынцыпы застаюцца базавымі [7, с. 512]. У даследаваннях выяўляецца спецыфіка замкнёных сістэм (тыпалагічная рэлевантнасць моўнай празмернасці, тыпалогія сказаў з прэдыкатыўным ядром $N_1 - N_1$, тыпалогія дадanych сказаў нетыповай будовы і інш.) адной мовы і ставіцца задача «сінтэзаваць вынікі аб’яднання і супрацьпастаўлення класіфікуемых аб’ектаў» [3, с. 30]. Падобныя тэарэтычныя метадалагічныя прынцыпы выступаюць базавымі ў шматлікіх даследаваннях (А. М. Азначэва, Р. Гржэгарчыкова, Ф. Данеш, І. І. Дзягавец, С. Кіціл, Н. У. Князева, В. А. Круглякова, Г. П. Навалоцкая, Д. Патэльберг, З. Салёні, П. Сіміч, М. Стаменаў, М. Энсі).

Дасканалая тэарэтычная база і разнастайныя метадалагічныя прынцыпы і прыёмы тыпалагічнага мовазнаўства спрыяюць пашырэнню даследаванняў, што выяўляюць тыпалогію розных сінтаксічных катэгорый або канструкцый. З улікам характару тыпалагічнага класа аб’ектаў сучасныя даследаванні па праблемах сінтаксічнай тыпалогіі можна падзяліць на дзве групы. Значная колькасць прац прысвечана выяўленню тыпалагічных прыкмет у сінтаксічных сістэмах некалькіх моў. Крытэрыем вылучэння тыпалагічных прыкмет выступаюць розныя параметры.

Кантэнсіўная тыпалогія моў (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская, А. А. Халадовіч) заснавана на тыпах адносін паміж

суб'ектам і аб'ектам дзеяння. Гэтыя даследаванні дазволілі класіфікаваць мовы ў адпаведнасці з сінтаксічнай арганізацыяй сказа (мовы намінацыйнага, эргатыўнага, актыўнага, класнага, нейтральнага тыпаў).

Тыпалогія **парадку слоў** у якасці асноўных параметраў прадугледжвае свабоднае ці фіксаванае становішча асноўных сінтаксічных катэгорый (А. Я. Кібрык, А. У. Цымерлінг і інш.). У адпаведнасці з ёй мовы падзяляюцца на два тыпы – са свабодным і фіксаваным парадкам слоў.

Тыпалогія **лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах** (А. У. Цымерлінг) заснавана на супастаўленні і ўзаемаразмяшчэнні членаў сказа пры падпарадкавальнай сувязі. Сінтаксічныя сістэмы класіфікуюцца як цэнтрабежныя і цэнтраімклівыя. Метадалагічнай асновай гэтай класіфікацыі, на думку А. У. Цымерлінга, выступаюць «тры асноўныя тыпы адносін паміж адзінкамі: іерархічныя, лінейныя і адносіны часткі і цэлага» [6, с. 25]. Даследчык упершыню ўводзіць паняцце **сінтаксічнае абмежаванне** – «працэс вылічэння складаных аб'ектаў, у якія ўваходзяць дыскрэтныя элементы» [6, с. 25]. Паняцце **тып** характарызуецца вучоным як рэгулярнае і абавязковае: толькі ў такім выпадку апісанне сінтаксічных катэгорый будзе адэкватным. Відавочна, што асноўным параметрам тыпалогіі тут выступаюць сінтаксічныя адносіны, якія маюць канстантны характар.

У аснове **граматыка-структурнай** тыпалогіі (А. Я. Кібрык, А. У. Цымерлінг) пакладзены спосабы і сродкі выражэння граматычных і сінтаксічных катэгорый (асабовасці, зваротнасці і інш.) у мовах з рознай тыпалогіяй. Тыпалагічна значныя параметры дазваляюць выявіць сінтаксічныя сістэмы, дзе граматычныя катэгорыі набываюць функцыянальны характар. Пры вызначэнні тыпалогіі канструкцый (у прыватнасці, канструкцый са значэннем супрацьпастаўлення) асноўным параметрам выступаюць граматычныя формы выражэння сінтаксічных катэгорый.

Выклікаюць цікавасць тыпалогіі, што выяўляюць спецыфіку **семантычнай арганізацыі** сінтаксічных канструкцый у розных мовах. Асноўнымі параметрамі ў такім выпадку выступаюць розныя характарыстыкі аб'екта даследавання. Пры супастаўленні катэгорый прасторавых (статальных) адносін у рускай і скандынаўскіх мовах (Н. У. Шматава) параметрам тыпалогіі з'яўляюцца геаметрычныя і тапанімічныя формы аб'ектаў. Дэнататыўная сітуацыя выступае базавай пры вызначэнні тыпалогіі класаў дзеясловаў з семантыкай кручэння (В. А. Круглякова). Дамінантнай прыметай тыпалогіі (прааналізавана 15 моў) з'яўляецца семантычная прыкмета – указанне на наяўнасць восі кручэння. Семантыка і дыстрыбуцыя дзеясловаўнага прэдыката – асноўны параметр пры выяўленні спецыфікі польскай і беларускай моў (С. А. Важнік).

Тыпалогія, прапанаваная М. Н. Азімавай, адрозніваецца пэўнай ступенню навізны. Даследчык значна пашырыў лінгвістычнае поле даследавання за кошт увядзення параметра, які ахоплівае некалькі моўных узроўняў. Характар **сінтактыка-семантычных адносін** у таджыкскай і англійскай мовах выступае кваліфікацыйным прынцыпам, у выніку чаго атрымалася арыгінальнае аб'яднанне моўных адзінак у класы на аснове канстантных прыкмет.

Класіфікацыя аб'ектаў можа ажыццяўляцца і на аснове **проціпастаўлення катэгорыі статычнасці і дынамічнасці** (І. А. Неўская). У даследаванні асноўнымі кваліфікацыйнымі прыкметамі з'яўляюцца не толькі прэдыкаты з лакатыўнай семантыкай, а і спосабы, і сродкі выражэння прасторавых адносін у цюркскіх мовах. У працы прасочваецца яўная тэндэнцыя да сістэматызацыі класаў аб'ектаў або функцыянальных катэгорый.

Арыгінальную метадалогію тыпалагічнага аналізу распрацаваў А. Ф. Балейка. На думку вучонага, супастаўленне тыпаў **сінтаксічных сувязей** у рускай і французскай мовах магчыма толькі праз пасрэдніцтва «трэцяга кампанента» (мадэлей у дадзеным выпадку), які «пазбаўлены пэўнай дэнатацыі» [1, с. 12], а таму выступае пасрэднікам пры супастаўленні моў з рознай тыпалогіяй. У якасці «трэцяга кампанента» выкарыстоўваюцца мовы-пасрэднікі, абстрактныя схемы і мадэлі, што выступаюць эталонам, зыходнай базай супастаўлення. Названы прынцып шырока ўжываецца ў сучасных супастаўляльных даследаваннях.

Вывучэнне **функцыянальнай тыпалогіі** моў (В. С. Ягорава) заснавана на ўзаемадзеянні фармальна-сінтаксічнага і функцыянальнага аспектаў сказа. Базавымі параметрамі выступаюць тыпы рэматычных дамінант – суб'ектная, аб'ектная і інш. Аналіз найбольш распаўсюджаных у французскай і рускай мове прыватнаінфарматыўных тэкстаў дазволіў выявіць іх тыпалагічныя прыкметы і вылучыць адпаведныя класы аб'ектаў.

Нязначная колькасць прац прысвечана вызначэнню тыпалагічных прыкмет моўных з'яў у сінтаксічнай сістэме **адной мовы** (А. У. Цымерлінг). Тыпалогія замкнёных сінтаксічных сістэм унутры адной мовы ставіць перад сабой задачу выявіць тыпалагічныя прыкметы сінтаксічных з'яў і на гэтай падставе сістэматызаваць іх у адпаведныя класы. Асновай для класіфікацыі звычайна служаць асаблівасці структурнай, семантычнай арганізацыі, заканамернасці функцыянавання або некалькі прыкмет адначасова.

Тыпалагічнаму апісанню сінтаксічнай сістэмы рускай мовы прысвечаны працы І. І. Дзягаўца. Асноўнымі параметрамі ў яго даследаваннях выступаюць **структурна-семантычныя адносіны паміж галоўнай і да-**

данай часткамі складана залежнага сказа. У якасці аб'екта даследавання былі абраны складаныя сінтаксічныя канструкцыі з нетыповай будовай. Дыферэнцыяцыя спецыфічных і базавых прыкмет праводзілася на аснове фактараў структурнай антыноміі: базавыя – спецыфічныя характарыстыкі.

Праблемы сінтаксічнай тыпалогіі закраналіся ў працах Н. У. Князевай, дзе быў апісаны **логіка-сінтаксічны** прынцып тыпалагічнага аналізу. Абраныя параметральныя характарыстыкі – семантычны тып прэдыката, семантычная структура, логіка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі кампанентамі – дазволілі пабудаваць семантыка-сінтаксічныя класы канструкцый з прэдыкатыўным ядром $N_1 - N_1$. У выніку праведзенага даследавання ўпершыню адносіны паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі кваліфікаваліся на аснове логіка-граматычнай метадалогіі – адносіны тоеснасці, эквівалентнасці, часткі і цэлага і інш.

Пэўнай ступенню навізны характарызуецца метадалогія, якую выкарыстоўвае М. М. Каленічэнка ў даследаванні «Семантыка-граматычная тыпалогія безасабовага сказа ў сучаснай чэшскай мове». «Спецыфіка безасабовых сказаў абумоўлена ўзаемадзеяннем семантычных і граматычных паказчыкаў, што дзейнічаюць у межах безасабовай структуры» [2, с. 2]. Параметрам вылучэння тыпалагічных класаў выступае спосаб выражэння галоўнага члена ў чэшскай мове: гэта можа быць дзеяслоў паўназначны, дапаможны, мадальны або аналітычная форма.

Часам тыпалагічныя даследаванні сінтаксічнай сістэмы патрабуюць падключэння лексічных параметраў. Такая метадалогія выкарыстоўваецца пры пабудове тыпалогіі семантычных адносін паміж лексемамі ў структуры тэксту (Т. М. Андрэева і інш.). Спалучэнне лексічных і сінтаксічных параметраў дазволіла вынайсці арыгінальныя тыпы семантыка-сінтаксічных адносін – акалічнасныя, атрыбутыўныя і інш.

Сінтаксічныя параметры зрэдку выкарыстоўваюцца і ў тыпалагічных даследаваннях фразеалагічнага ўзроўню мовы (Т. Я. Памыкалава). **Семантыка-сінтаксічныя** адносіны паміж кампанентамі фразеалагічнай адзінкі выступаюць канстантным паказчыкам, які ў спалучэнні з лексічнымі параметрамі азначнаснасці дазволіў пабудаваць абсалютна новую тыпалогію. Даследчыца выявіла цэлую сістэму лексічных і сінтаксічных сродкаў, што «забяспечвае функцыянаванне фразеалагічных адзінак» [5, с. 4].

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Болейко, А. Ф.* Об одном подходе к изучению сходств и различий синтаксических единиц французского и русского языков / А. Ф. Болейко // Типология языков : теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб. науч. тр. / Ярослав. гос. пед. ин-т ; редкол. : Н. В. Веретельник (отв. ред.) [и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 11–17.

2. *Калениченко, М. М.* Семантико-граматична типологія безособового речення сучасної чеської мови : на матеріалі художніх прозових творів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / М. М. Калениченко ; Нац. акад. наук України, Ін-т україн. мови. – Київ, 2006. – 25 с.

3. *Маслова, А. Ю.* Неполные предложения с эллипсисом сказуемого и односоставные именные предложения как функциональные аналоги императива / А. Ю. Маслова // Проблемы современного синтаксиса : теория и практика : межвуз. сб. науч. тр. / Междунар. акад. наук пед. образования ; редкол. : С. М. Колесникова (отв. ред.) [и др.]. – М., 2002. – С. 80–82.

4. *Мельников, Г. П.* Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкозн. – М. : Наука, 2003. – 393 с.

5. *Помыкалова, Т. Е.* Семантико-типологический аспект фразеологического признака в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Т. Е. Помыкалова ; Челяб. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2006. – 39 с.

6. *Циммерлинг, А. В.* Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Языки славян. культуры, 2002. – 895 с.

7. *Щаднева, В. П.* Функционально-прагматический аспект неполноты синтаксических конструкций / В. П. Щаднева // Значение языковых единиц и категорий : сб. науч. ст. / Тал. пед. ин-т ; редкол.: А. Я. Баудер (отв. ред.) [и др.]. – Таллин, 1984. – С. 36–43.